

როლანდ თოფჩიშვილი

სერგი მაკალათია – 130 ქართული მხარეთმცოდნეობითი ეთნოლოგიის ფუძემდებელი

2023 წელი თვალსაჩინო ეთნოლოგის სერგი მაკალათიას საიუბილეო წელია. მისი დაბადებიდან 130 წელი გავიდა – დაიბადა 1893 წლის 2 დეკემბერს სამეგრელოს სოფელ სეფიეთში მასწავლებლის ოჯახში. გარდაიცვალა 80 წლის ასაკში 1974 წლის 30 აპრილს. დაკრძალულია დიდუბის პანთეონში.

სერგი მაკალათიამ დაწყებითი განათლება სეფიეთში მიიღო, ხოლო შემდეგ სწავლა სენაკში განაგრძო. 1910 წლიდან სწავლობდა თბილისის სასულიერო სემინარიაში, რომელიც წარჩინებით დაამთავრა 1916 წელს. სემინარიაში მისი მასწავლებლები იყვნენ ვასილ ბარნოვი, იპოლიტე ვართაგავა, ია კარგარეთელი..., რომლებმაც, ბუნებრივია, გარკვეული გავლენა მოახდინეს მის პიროვნულ ჩამოყალიბებაზე. 1918-1919 წლებში მსახურობდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებულ ძალებში.

სერგი მაკალათია თბილისის უნივერსიტეტის გახსნისთანავე მისი სტუდენტი გახდა – ჩაირიცხა სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტზე. აქ მიიღო მან საისტორიო განათლება. მაგრამ მაშინ მომავალი ისტორიკოსები სხვა ჰუმანიტარულ საგნებსაც ისმენდნენ. ასე რომ, გარდა დიდი ივანე ჯავახიშვილისა ის უნივერსიტეტში ისმენდა გრიგოლ წერეთლის (საბერძნეთისა და რომის ლიტერატურის ისტორია), შალვა ნუცუბიძის (ფილოსოფია), დიმიტრი უზნაძის (ფსიქოლოგია), კორნელი კეკელიძის (ქართული ლიტერატურის ისტორია) და სხვა მეცნიერების ლექციებს.

თბილისის უნივერსიტეტში სწავლისას სერგი მაკალათიამ ექთიმე თაყაიშვილის მითითებით პირველი ნაშრომი ატენის სიონის შესახებ დაწერა. ამ ნაშრომზე სტუდენტმა მაღალი შეფასება მიიღო და გამოქვეყნდა 1920 წელს.

ჯერ კიდევ სტუდენტმა 1921 წელს მუზეუმში დაიწყო მუშაობა. 1922 წელს სერგი მაკალათიამ უნივერსიტეტის დაამთავრა. აქ ის 1935 წლამდე უფროს მეცნიერ მუშაკად მუშაობდა. ს. მაკალათიას პირველი ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1923 წ. აბაშის რაიონში ჩატარდა, 1923-1939 წლებში აბაშის გარდა მოიარა მარტვილის, ჩხორონყუს, წალენჯიხის, ზუგდიდის, ხობის, სენაკის, გალისა და ოჩამჩირის რაიონები, მოინახულა სამეგრელოს ყველა ღირსშესანიშნავი ადგილი და ისტორიული ძეგლი. შეკრებილი დიდძალი მასალა გადაამუშავა და 1941 წელს გამოსცა წიგნად „სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია“. მას შემდეგ მთელი სიცოცხლის მანძილზე მან საქართველოს თითქმის ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე მოიარა და შეკრიბა ძვირფასი მასალები.

სერგი მაკალათია იყო 1934 წელს დაარსებული მხარეთმცოდნეობის საზოგადოების მდივანი. ამ საზოგადოების ხაზით მის ფუნქციას შეადგენდა საქართველოს რაიონებში მუზეუმების ჩამოყალიბება. სწორედ სერგი მაკალათიას უშუალო მონაწილეობითა და ხელმძღვანელობით დაარსდა ყაზბეგის, გორის, ახალციხის, მესტიის, ცაგერის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმები. 1937-1948 წლებში იყო გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორი.

XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან სერგი მაკალათიამ ივანე ჯავახიშვილის დავალებით ხელი მოჰკიდა მუზეუმში ეთნოგრაფიულ მუშაობას, მის ორგანიზაციას, კადრების მოზიდვას, კატალოგების გაქართულებას, არსებული ფონდების ახალი კოლექციებით შევსებას, ექსპედიციების მოწყობას; ამ მიმართულებით მნიშვნელოვან შედეგებსაც მიაღწია.

1948 წელს მას მიენიჭა ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის, ხოლო 1950 წელს პროფესორის წოდება.

მეცნიერი აქტიურად მუშაობდა აგრეთვე შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის სექციამიც; აგრეთვე ნაყოფიერად მუშაობდა საქართველოს პედაგოგიურ ინსტიტუტებში და მხარეთმცოდნეობით მუზეუმებში.

სერგი მაკალათია მრავალი წიგნისა და სამეცნიერო ნაშრომის ავტორია. ფართო საზოგადოება ძირითადად სერგი მაკალათიას მხარეთმცოდნეობითი მონოგრაფიებით იცნობს, რომლებიც საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებს ეძღვნება. მაგრამ, მანამ, სანამ ამ წიგნების შესახებ ვიტყვით, ჯერ მის შემოქმედებას შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, როგორც ეთნოლოგიის, ისე ისტორიისა და არქეოლოგიის სფეროში. სერგი მაკალათია ათეული წლების მანძილზე დაუღალავ შემკრებლობით მუშაობას ეწეოდა გეოგრაფიული და მხარეთმცოდნეობის ხაზით, როგორც მათი ერთ-ერთი წამყვანი წევრი.

სერგი მაკალათიას სამეცნიერო პროდუქცია ეთნოლოგიის დარგში მარტო მხარეთმცოდნეობითი ნაშრომებით არ ამოიწურება. მის შემოქმედებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს სამეცნიერო-კვლევითი ხასიათის მონოგრაფიებსა და ცალკეულ ნაშრომებს. ისინი ეხება ქართველი ხალხის ყოფის ყველა მიმართულებას, პირველ რიგში კი რელიგიურ აზროვნებას. სამაგალითოდ შეიძლება მითრას კულტი დავასახელოთ. დაადასტურა, რომ მითრას კულტის ასახულობის საკითხს ქართველთა უძველეს რწმენა-წარმოდგენათა სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. ამ საკითხს მისი რამდენიმე გამოკვლევა ეძღვნება. ის მითრას ღვთაებრივ სახედ ქრისტიანულ თეთრ გიორგის მიიჩნევდა.

ჯერ კიდევ 1925 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი ფშაური ნაწლობისა და ხევსურული სწორფრობის შესახებ. ეთნოლოგ მეცნიერთაგან სერგი მაკალათია პირველი იყო ვინც ამ პრობლემას შეეხო. ნაშრომი ეყრდნობა თვით ავტორის მიერ ფშავსა და ხევსურეთში მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ მასალებს; მოტანილია ხალხური განმარტება ნაწლობის წარმოშობის შესახებ, თქმულებები და ლექსები ნაწლობაზე.

სერგი მაკალათიამ 1926 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი ფალოსის კულტის შესახებ. საქართველოში არსებული ფალოსის კულტის გამოსავლენად განხილულია იმერეთში აღმოჩენილი ფალოსის ბრინჯაოს ქანდაკება, ბერიკაობა-ყვენობის დღესასწაული; სვანეთში არსებული წესები „ჭარიკელი“, „ადრეკილაი“ და „საქმისაი“. მომდევნო 1927 წელს მან გამოაქვეყნა 55 გვერდიანი გამოკვლევა „ახალი წელიწადი საქართველოში“, რომელშიც აღწერილია ახალწლის დღესასწაულთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები საქართველოს ცალკეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით.

სერგი მაკალათიამ ცალკე გამოკვლევა მიუძღვნა საქართველოს მთიანეთში არსებულ საბრძოლო და თავდაცვით ნაგებობებს (1945 წელი). ნაშრომში აღწერილია ციხე-კოშკები და ქვიტკირის სახლები; წარმოჩენილია მათი სოციალური ფუნქცია; განხილულია საგვარო კოშკოვანი სახლის სტრუქტურა, რომელსაც საყარაულო და საბრძოლო დანიშნულება ჰქონდა; დახასიათებულია სააღმშენებლო მასალა, მშენებლობის ტექნიკა; საქართველოს მასშტაბით დადგენილია კოშკოვანი სახლის განვითარების ეტაპები.

სერგი მაკალათიას ყურადღების სფეროდან არც ქართული ეთნოგრაფიის ისტორია დარჩა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ნაშრომი, რომელიც მოსე ჯანაშვილის მონოგრაფიას „საინგილო“ ეხება.

მეორე მსოფლიო ომის წლებში სერგი მაკალათიამ ბროშურების მთელი სერია გამოაქვეყნა, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს მოსახლეობის პატრიოტული სულისკვეთების განმტკიცებაში; ესენია: „დიმიტრი თავდადებული“ (1942), „ვახტანგ გორგასალი“ (1942), „თამარ მეფე“ (1942), „დავით აღმაშენებელი“ (1944), „გიორგი ბრწყინვალე“ (1944), „ერეკლე II გმირობა და თავდადება“ (1945).

სერგი მაკალათია ექვთიმე თაყაიშვილის შემდეგ პირველი პროფესიონალი არქეოლოგი იყო. მის სახელთანაა დაკავშირებული რეკას, დვანის, ტყვიავის გათხრები და გვიანანტიკური სამარხების კვლევა. ასე რომ, მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა საქართველოს არქეოლოგიური კვლევა-ძიების საქმეში. ასეთია მისი „1920-1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის“, რომელიც გამოქვეყნდა ფრანგულ ენაზეც; „ტყვიავის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები“; „დვანის ნეკროპოლის განათხარი მასალა“; „ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი“ და სხვა. ამ ნაშრომებმა თავის დროზე ქართულ-კავკასიურ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში საერთო აღიარება მოიპოვეს.

სერგი მაკალათიამ დიდი ამაგი დასდო საქართველოში ნუმიზმატიკური კვლევა-ძიების განვითარებასაც. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს მისი „სეფიეთში აღმოჩენილი რომაული ფულების განძი“, რომელშიც შესწავლილა რომის მეთორმეტე იმპერატორის ტრაიანე-ალექსანდრე სევერუსის სახელით მოჭრილი 400-მდე ვერცხლის მონეტა. აღსანიშნავია აგრეთვე გამოკვლევა „კოლხური დიდრაქმა“. ამ ტიპის მონეტის ზოგიერთ ნომინალზე აღბეჭდილი ლეგენდა ავტორმა კარგად გამოიყენა ძველი ქართული წარმართული პანთეონის რიგი საკითხის გასაშუქებლად.

ამის შესახებ ეთნოლოგი ალექსი რობაქიძე აღნიშნავ-

და, რომ „ნუმიზმატიკის ფაქტები პროფ. სერგი მაკალათი-ას მიერ გამოყენებულია არა მხოლოდ როგორც არქეოლოგიური მასალის თანმხლები და დამატარილებელი მაჩვენებლები, არამედ პირველ ყოვლისა როგორც სამონეტო სისტემის ევოლუციის, ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარებისა და კულტურულად დანიშნული ხალხების ურთიერთობის შესწავლის წყარო“.

სერგი მაკალათიას როგორც მეცნიერს სახელი გაუთქვა მისმა მხარეთმცოდნეობითმა წიგნებმა, რომლებიც ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებაში პირველი იყო. ის ამ სფეროს ფუძემდებელიც გახლავთ ჩვენს მეცნიერებაში. ეთნოლოგთა გარდა, საქართველოში ამ წიგნებს ყველა იცნობს, რომლებიც საქმის ღრმა ცოდნითა და თითოეული მხარის დიდი სიყვარულითაა დაწერილი. ეს მონოგრაფიები ერთი გეგმითაა დაწერილი: გეოგრაფიული მდებარეობა, ისტორიული მიმოხილვა, ეკონომიკური მდგომარეობა, საზოგადოებრივი ყოფა, დამახასიათებელი რეალიები, ხალხური ჩვეულებები, ცრუმორწმუნოება, საკულტო ადგილ-სამლოცველოები და მათთან დაკავშირებული რიტუალები.

პირველი ასეთი წიგნი იყო „მთიულეთი“; ის 1930 წელს გამოიცა. ამავე წელს დაიბეჭდა „მთის რაჭა“. 1933 წელს დღის სინათლე იხილა წიგნმა „თუშეთი“, 1934 წელს გამოიცა „ფშავი“ და „ხევი“. 1935 წელს დაისტამბა „ხევსურეთი“, 1938 წელს – „მესხეთ-ჯავახეთი“, 1941 წელს – „სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია“. ყველა ეს წიგნი მომზადებულია ველზე ხანგრძლივი მუშაობის შედეგად. არაა გამოტოვებული ამა თუ იმ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარისათვის დამახასიათებელი არც ერთი ეთნოგრაფიული რეალია. იმ დროს, როდესაც მკვლევარი საველე მასალებს კრებდა ეთნოგრაფიული მასალები ჯერ კიდევ თავისი სისრულით იყო შემორჩენილი. ამავე დროს, უყურადღებოდ

არაა დატოვებული ეთნოლოგიის არც ერთი პრობლემა. ამდენად, ამ მასალებს თანამედროვე მკვლევართათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს – ისინი შესანიშნავ პირველწყაროს წარმოდგენს. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ საქართველოს ყველა მხარეში მკვლევარი ფეხით გადაადგილდებოდა, იშვიათად, საჭაპანო ტრანსპორტით.

სანიმუშოდ შეიძლება ერთ-ერთ ნიგნში ჩავიხედოთ. ავიღოთ „ხევსურეთი“. პირველი მონაკვეთი გეოგრაფიულ აღწერილობას ეძღვნება. აქვე იმ დროს არსებული თემების (ბარისახო, ბაცალიგო, შატილი, არხოტი) მიხედვით წარმოდგენილია თითოეული სოფლის სტატისტიკური მონაცემები, კომლთა და სულთა რაოდენობა, გვარები. უყურადღებოდ არც გზებია დატოვებული; დანვრილებით აღწერს იმ დროს ჯერ კიდევ მომქმედ საცალფეხო გზებს, არა მხოლოდ მხარის შიგნით, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიაში მიმავალ ბილიკებსაც. მე-2 მონაკვეთი ხევსურეთის ისტორიულ მიმოხილვას ეხება. წყაროებთან ერთად, ხევსურეთის ისტორიისათვის იყენებს ხალხურ პოეზიასაც. ცნობილია, რომ ხალხურ პოეზიაში საუკუნეების წინ შექმნილი მოვლენებია აღწერილი; პოეზიის ეს ნიმუშები კი არასდროს არ იცვლებოდა, თაობიდან თაობაზე გადადიოდა და მეცნიერები მას ზეპირ საისტორიო წყაროს მიაკუთვნებენ. მე-3 მონაკვეთი ეკონომიკური მდგომარეობისადმი მიძღვნილი, რომელშიც დანვრილებითაა გადმოცემული ხევსურთა სამეურნეო ყოფა და ხელოსნობის დარგები, შინამრეწველობა, მეფუტკრეობა. მე-4 მონაკვეთი საზოგადოებრივ ყოფას ეძღვნება. აქ წარმოდგენილია თითოეული გვარის ისტორია, გვარების დანაყოფები („მამანი“). ბევრია მასალა სისხლ-მესისხლეობაზეც, ხალხურ სამართალზე, კვების კულტურაზე, ხალხურ მკურნალობაზე და სხვა. მე-5 მონაკვეთი ყოფის დამახასიათებელ რეალიებს ეხება. შეს-

ნავლილა საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობები, ტანსაცმელი (ტალავარი). მე-6 მონაკვეთი ხალხურ ჩეულე-ბებს ეძღვნება. აქ ვხვდებით გართობის საშუალებების აღწერას, საუბარია სწორფრობაზე, საქორწინო ურთიერთობებზე, ბავშვის აღზრდის ტრადიციაზე. მკვლევარს უყურადღებოდ არც ხევსურეთში გავრცელებული სახელები გამოორჩა, რომლებიც ქრისტიანობამდელი ანუ უძველესი ქართული სახელები იყო. მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა საბავშვო თამაშებს. შემდეგი მონაკვეთი ხევსურეთში არსებულ სალოცავებს ეხება.

სერგი მაკალათიამ დიდი ამაგი დასდო შიდა ქართლის შესწავლას, თუმცა ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს მან ცალკე წიგნი არ მიუძღვნა, წიგნები ცალკეული ხეობების შესახებ გამოაქვეყნა, რომლებსაც გამოცემის წლების მიხედვით ჩამოვთვლით: „ბორჯომის ხეობა“ (1957), „ატენის ხეობა“ (1957), „თეძმის ხეობა“ (1959), „კავთურას ხეობა“ (1960), „ძამის ხეობა“ (1961), „ლესხურას ხეობა“ (1964), „ქსნის ხეობა“ (1968), „ლიახვის ხეობა“ (1971). ყველა ეს ნაშრომი იმავე გეგმითაა დაწერილი როგორც ცალკეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებისადმი მიძღვნილი ზემოთ ჩამოთვლილი წიგნები.

დღევანდელი გადასახედიდან ფრიად მნიშვნელოვანია შიდა ქართლის იმ ხეობებისადმი მიძღვნილი წიგნები, რომლებიც საბჭოთა პერიოდში სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქისადმი იყო დაქვემდებარებული. „ლიახვის ხეობის“ შესავალში ავტორი თავად აღნიშნავდა, რომ „შიდა ქართლის ხეობების ისტორიულ-გეოგრაფიულ შესწავლას უადრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართლის ისტორიული წარსულის გასაცნობად“. იქვე ავტორი ლიახვის ხეობას საქართველოს გულს უწოდებს. მეცნიერი სწორად შენიშნავს, რომ ლიახვის და ქსნის ხეობებში ოსების ჩამოსახლებას

ხელი შეუწყო იმან, რომ აქ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა ლეკების თარეშისაგან აოხრებული იყო. მოხმობილი აქვს ომან ხერხეულიძის ცნობა, რომ 1772 წელს ახალციხიდან გადმოსულმა ლეკების ჯარმა ცხინვალიდან და მისი მიმდებარე სოფლებიდან ექვსასი სული ტყვედ წაიყვანეს. „XIX საუკუნეში ლიახვის ხეობის ზემო მხარეში, დღევანდელ ჯავის რაიონში, წარმოიშვა ოსური მოსახლეობის უმრავლესობა, ნაწილობრივად კი ცხინვალის რაიონშიც“ (გვ. 19). დაწვრილებით ჩამოთვლის ლიახვის ხეობაში მცხოვრებ ქართულ გვარებს და ამ გვარების სალოცავებს.

ქართლის ხეობებისადმი მიძღვნილ წიგნები მდიდარია ავტორის მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალებით. ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ ამ წიგნებს გვერდს ვერ აუვლის ქართლის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ პრობლემებზე მომუშავე ვერცერთი მკვლევარი. მეცნიერთა მიერ გამოთქმული სხვადასხვა სამეცნიერო თეორიები იცვლება. შეიცვალა სერგი მაკალათიას ბევრი დებულებაც, განსაკუთრებით სოციალური ურთიერთობის სფეროში. მაშინ ხომ ეთნოგრაფია ბევრს პირველყოფილობიდან მომდინარე ტრადიციების თუ გადმონაშთების შემსწავლელ მეცნიერებად მიაჩნდა. მაგრამ მეცნიერის მიერ მოძიებულ ეთნოგრაფიულ მასალებს პირველწყაროს მნიშვნელობა აქვს; ისინი ყოველთვის იქნება სამეცნიერო მიმოქცევაში (რა თქმა უნდა, იმ შემთხვევაში, თუ მეცნიერების ეს დარგი მიზანმიმართულ განადგურებას გადაურჩა). თქმულიდან გამომდინარე უნდა ვთქვათ, რომ სერგი მაკალათია იმ ეთნოლოგთა რიგებშია, რომლის შემოქმედება დავინყებას არასდროს მიეცემა. თავის დროზე მისი შემოქმედება სათანადოდ იქნა დაფასებული – მინიჭებული ჰქონდა საქართველოს მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის წოდება.